

مطالعات حقوق تطبیقی

دوره ۸، شماره ۱

بهار و تابستان ۱۳۹۶

صفحات ۲۰۳ تا ۲۲۶

تعدد جرم در حقوق ایران و آلمان

سید محمد مهدی ساداتی*

استادیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه شیراز

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۳/۲۲ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۱/۱۶)

چکیده

در تعدد جرم مسئله این است که عدالت چگونه میان مجرمی که نخستین بار مرتکب جرم شده است با مجرمی که مکرر مرتکب بزه می شود تمایز قائل شود. به حکم قاعده عقلانی ضرورت تناسب میان جرم و مجازات، مجازات این دو حالت باید با هم متفاوت باشد. برای دستیابی به این هدف، نظام حقوقی ایران و آلمان دو راه متفاوت را در پیش گرفته اند. لذا این مقاله با روش تطبیقی - تحلیلی در صدد است ضمن تبیین نظام مند نهاد حقوقی تعدد جرم در حقوق ایران و آلمان، به این پرسش پاسخ دهد که مبانی سیاست کیفری افتراقی و همچنین نقاط اشتراک و افتراق این دو نظام حقوقی در خصوص تعدد جرم چیست؟ در پیش گرفتن رویه های مختلف در مجازات تعدد جرم در قوانین پس از انقلاب و در دستور کار قرار گرفتن زود هنگام اصلاح مواد مربوط به تعدد جرم در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ اهمیت این مطالعات را دوچندان می نماید. این دو نظام حقوقی در معیار تمایز تعدد از تکرار جرم، مفهوم تعدد اعتباری، تفکیک تعدد مادی در جرائم تعزیری، مجازات تعدد مادی و تعدد جرائم اطفال بزهکار با یکدیگر تفاوت هایی دارند، در عین حال، در مجازات تعدد اعتباری و به رسمیت شناختن جرائم غیرمستقل و تبعی در رویه قضایی به یکدیگر شبیه هستند. نتیجه آنکه افزون بر وجود برخی ابهامات در مواد مربوط به تعدد جرم در قانون مجازات اسلامی، از جمله در معیار قانونی یا قضایی بودن مجازات اشد در تعدد اعتباری، مواردی نیز مانند معیار تفکیک تعدد مادی جرائم تعزیری و همچنین تداخل مجازات ها در این نوع از تعدد، فاقد توجیه معتبر است. در حقوق آلمان در پرتو نظریه تضاد، این ابهامات برطرف شده و جرم انگاری و تعیین کیفر برای تعدد جرم از توجیه لازم برخوردار است.

واژگان کلیدی

تعدد اعتباری، تعدد جرم، تعدد واقعی، جرم تبعی، جرم غیرمستقل.

مقدمه

جرم در تمامی نظام‌های اجتماعی امری قبیح است و هیچ‌گاه با مسامحه از آن گذر نمی‌شود. در این میان، ارتکاب دوباره جرم (به صورت تعدد یا تکرار جرم) به دلیل دلالت بر استمرار حالت خطرناک فرد مجرم (نجفی ابرندآبادی، ۱۳۹۳، ص ۱۵) با واکنش‌های اجتماعی شدیدتری روبرو می‌شود که این واکنش‌ها در نظام‌های حقوقی مختلف بر اساس مبانی و همچنین یافته‌های علمی، متفاوت می‌گردد. اصل عقلانی تناسب میان جرم و مجازات (Von Hirsch, 1992, P.55) نیز تعدد جرم را موجب تعیین مجازات شدیدتری می‌داند.

لذا واکنش اجتماعی در قبال تعدد و تکرار جرم در قالب تشدید مجازات صورت می‌گیرد. توضیح آنکه جهت تشدید مجازات به کیفیات مشدده عمومی و اختصاصی تقسیم می‌شوند.^۱ تعدد و تکرار جرم و همچنین سردستگی گروه مجرمانه^۲ از کیفیات مشدده عمومی می‌باشند. تشدید مجازات نیز به دو صورت، افزایش مجازات اصلی و نیز منع اعمال کیفیات مخففه یا منع اعمال مجازات‌های جایگزین صورت می‌گیرد.^۳

در این میان، نظام حقوقی آلمان به دلیل ابتنا بر مبانی دینی مسیحیت و نیز یافته‌های علمی، از جذابیت لازم برای مطالعه تطبیقی با حقوق ایران برخوردار است. توضیح آنکه حقوق کیفری ایران مبتنی بر فقه امامیه بوده، در این نظام حقوقی، وحی، سنت، اجماع فقها و عقل به‌عنوان منابع استنباط احکام شمرده می‌شوند.

از طرف دیگر، باوجود گذشت مدت کوتاهی از تصویب قانون مجازات اسلامی (مصوب ۱ اردیبهشت ۱۳۹۲ مجلس شورای اسلامی)، برخی از مواد مربوط به تعدد جرم بازنگری شده و لایحه قضایی مربوط به تغییر این مواد در دستور کار قوه قضائیه قرار گرفته است (روزنامه حمایت، مورخ ۲۳ دی ۱۳۹۴).

لذا نگارنده این مقاله در صدد است تعدد جرم را در حقوق کیفری ایران و آلمان بررسی کرده، به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:

• مبانی سیاست کیفری افتراقی نظام حقوقی ایران و آلمان درباره تعدد جرم چیست؟

۱. برخی از حقوق‌دانان معتقدند تعدد جرم نه‌تنها یکی از مؤلفه‌های عینی تشدید مجازات نیست، بلکه حتی نمی‌توان آن را به‌عنوان یکی از کیفیات و عوامل تشدید مجازات در نظر گرفت (جعفری، ۱۳۹۲، ص ۱۷۶).
۲. سردستگی گروه مجرمانه افزون بر اینکه برای نخستین بار در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ از کیفیات مشدده عمومی دانسته شده، جرم مستقلی نیز به‌شمار آمده است. به این معنی که سردسته گروه مجرمانه لازم نیست که لزوماً در عملیات مادی ارتکاب جرم، خواه به‌عنوان مباشرت یا معاونت، مشارکت داشته باشد.
۳. ماده ۷۲ قانون مجازات اسلامی: «تعدد جرائم عمدی که مجازات قانونی حداقل یکی از آنها بیش از شش ماه حبس باشد مانع از صدور حکم به مجازات جایگزین حبس است».

• نقاط اشتراک و افتراق این دو نظام حقوقی در خصوص تعریف، جرم انگاری و تعیین

کیفر تعدد مادی و اعتباری جرائم چیست؟

به نظر می‌رسد با توجه به انجام مطالعات جرم‌شناسی در نظام حقوقی آلمان و انجام نشدن مطالعات لازم و کافی در این زمینه در ایران، نظریه‌ها و یافته‌های علمی نظام حقوقی آلمان، می‌تواند در اتخاذ واکنش اجتماعی مناسب مورد استفاده نظام حقوقی ایران قرار گیرد.

روش تحقیق در این مقاله، تطبیقی-تحلیلی است؛ تطبیقی است چراکه پارادایم‌های مؤثر در یکی از نظریه‌های رقیب (فی، ۱۳۸۳، ص ۱۸)، یعنی نظریه تضاد در حقوق کیفری آلمان را با نظریه تعدد جرم در حقوق ایران به‌طور دقیق مطالعه می‌کند، و تحلیلی است چراکه سعی دارد از تعریف، انواع، و مجازات تعدد جرم در پرتو مبانی دو نظام حقوقی ایران و آلمان در خصوص تعدد جرم، تبیینی نظام‌مند و ساختاری ارائه دهد. قطعاً ارزیابی نقادانه نیز هم در تطبیق و هم در تحلیل موضوعات مربوط به نهاد تعدد جرم از نظر دور نخواهد ماند.

در خصوص ادبیات علمی موضوع نیز باید یادآور شد که اگرچه درباره تعدد جرم در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ ش مقالات متعددی نگاشته شده، تعدد جرم چه در قانون پیشین مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۷۰ ش) و چه در قانون جدید، بسیار اندک موضوع مطالعات تطبیقی بوده است (کورانی، ۱۳۷۹). در این میان، مطالعه تطبیقی تعدد جرم در حقوق ایران و آلمان تاکنون موضوع اثری علمی نبوده است.

از این رو، نخست مبانی تعدد جرم و سپس تعریف، انواع تعدد جرم، مجازات آن و درنهایت، تعدد جرم در قانون آیین دادرسی کیفری ایران و آلمان مطالعه تطبیقی خواهد شد.

مبانی تعدد جرم

در حقوق جزای اسلامی، هر جرمی مجازات خاص خود را دارد و لذا در جرائم متعدد، مجازات نیز متعدد می‌شود و جمع مجازات‌ها در مورد مرتکب اجرا می‌گردد (الهام، ۱۳۹۳، ص ۲۰۱). این نظریه، نظریه جمع مجازات‌ها نام دارد. ولی این قاعده مطلق نبوده، در همه جرائم چنین نیست. در فقه امامیه موارد خلاف قاعده منصوصاً مشخص است. در فقه عامه این اصل کلی با دو نظریه تقیید شده است که از آن‌ها با عنوان نظریه تداخل و نظریه جب یاد می‌شود (الهام، ۱۳۷۲، ص ۴۵).

هر بزه‌ای، سبب و شرط برای جزا و مجازات آن است. در واقع هر جرمی، سبب یا مقتضای مستقلی پدید می‌آورد و با تحقق سبب، جزای فعل یا مسبب لازم می‌آید. در اصول فقه، اصل بر «عدم تداخل» است. لذا تنها در مواردی که دلیلی بر تداخل وارد شده است، به آن نصّ خاص عمل می‌شود. اصل بر عدم تداخل است، زیرا هر جمله شرطیه دو ظهور دارد:

- ظهور فعل شرط در اینکه سبب مستقلى است. این ظهور مقتضى آن است که هرگاه شرط متعدد شد، جزا نیز متعدد شود؛ بنابراین با این وصف، اسباب تداخل نمی‌کنند.
- ظهور جزای شرط در اینکه مقصود نفس تحقق و صرف وجود حکم است. لازمه قبول این ظهور این است که با تحقق شروط متعدد، حکم متعدد وجود نمی‌یابد، بلکه یک حکم برای تمامی اسباب کافی است؛ بنابراین، مقتضای این نظر تداخل اسباب است (مظفر، ۱۴۳۱ق، ص ۹۵).

ملاحظه می‌شود این دو ظهور نافی یکدیگرند. اگر ظهور اولی مقدم باشد، اصل عدم تداخل است و اگر دومی ترجیح داده شود، اصل تداخل است. اصولیین تقدم اولی را ترجیح داده‌اند، زیرا جزای معلق بر شرط است و ثبوتاً و اثباتاً تابع آن است. اگر واحد باشد جزا هم واحد است و اگر متعدد شود، جزا نیز باید متعدد باشد.

از طرف دیگر، در حقوق کیفری اسلامی، جرائم بر اساس مجازات‌ها می‌توانند به دو دسته جرائم مستوجب مجازات‌های منصوص شرعی و غیرمنصوص شرعی تقسیم شوند. جرائم مستوجب حد (ماده ۱۵ قانون مجازات اسلامی^۱)، قصاص (ماده ۱۶ ق.م.ا.)، دیات (ماده ۱۷ ق.م.ا.) و همین‌طور تعزیرات منصوص شرعی (ماده ۱۸ و تبصره ۲ ماده ۱۱۵ ق.م.ا.) را می‌توان در زمره جرائم منصوص شرعی دانست.

در تعدد جرائم منصوص شرعی، از یک طرف اصل بر جمع مجازات‌هاست و هرگونه تداخل مجازات‌ها تنها به موجب نص شرعی پذیرفتنی است. لذا در جرائم موجب حد، تعدد جرم موجب تعدد مجازات است (ماده ۱۳۲). در دیات نیز اصل بر تعدد دیات و عدم تداخل آنهاست (ماده ۵۳۸). در قصاص نفس نیز اگرچه اصل بر جمع مجازات‌هاست و رویه قضایی نیز قاتل را بر اساس تعداد قتل‌های صورت گرفته، به قصاص محکوم می‌نماید، ولی عملاً به دلیل انتفای موضوع مجازات با اجرای اولین حکم قصاص، امکان عملی جمع مجازات‌ها وجود ندارد. در قصاص عضو نیز اصل بر جمع مجازات‌هاست. بر اساس اصل جمع مجازات‌ها در جرائم منصوص شرعی چند نکته گفتنی است:

- با توجه به اصل پیش گفته، در صورت ارتکاب جرائم منصوص شرعی و غیرمنصوص شرعی، قواعد جرائم منصوص شرعی حاکم شده و در این حالت از تعدد نیز اصل بر جمع مجازات‌هاست. لذا در تعدد جرائم موجب حد و تعزیر و نیز جرائم موجب قصاص و تعزیر مجازات‌ها جمع می‌گردد (ماده ۱۳۵).
- هرگونه تداخل مجازات‌ها که در شرع به آن اشاره نشده است، در خصوص جرائم

۱. از این پس، به اختصار: ق.م.ا. می‌آید.

منصوص شرعی قابل اعمال نیست. از همین رو، قواعد مربوط به تعدد معنوی یا اعتباری جرم که ناظر به تداخل مجازات‌هاست (ماده ۱۳۱)، درباره جرائم منصوص شرعی اجرا نمی‌شود. بنابراین مقررات ناظر به تعدد اعتباری جرم در صورتی قابل اعمال است که هر دو اتهام جنبه تعزیری داشته باشد و درجایی که یک اتهام حدی و دیگری تعزیری باشد، قابلیت اجرا ندارد (ماده ۱۳۱).

• پرسش نهایی که با توجه به مطالب بالا به ذهن متبادر می‌شود آن است که با توجه به تقسیم تعزیرات به منصوص شرعی و غیرمنصوص شرعی، به چه دلیل آثار جرائم شرعی، از جمله تعدد مادی، بر تعزیرات منصوص شرعی بار نشده و این مجازات‌ها تابع آثار حاکم بر تعزیرات غیرمنصوص شده‌اند. قانون‌گذار و همین‌طور دکترین حقوق کیفری، توجیه و استدلال خاصی در این زمینه ارائه نکرده است.

در حقوق کیفری آلمان در زمینه تعدد جرم (mehreren Gesetzesverletzungen)، نظریه تضاد (Konkurrenzen) مطرح است. این نظریه برای تنظیم مواردی است که موضوع واحد، مشمول قوانین متعددی قرار می‌گیرد. در چنین مواردی اعمال و نتیجه حقوقی قواعد و قوانین می‌تواند با یکدیگر سازگار یا ناسازگار باشد (Foster & Sule, 2010, P.378).

برای جلوگیری از ناسازگاری قوانین با یکدیگر در موضوع واحد، روش‌های متفاوتی وجود دارد. گاهی قانون اولویت‌دار وجود دارد یا ممکن است قانون خاص جایگزین قانون عام و قانون جدیدتر جایگزین قانون قدیمی‌تر شود. اصل تضاد در خدمت اهداف متعددی است؛ از جمله زمانی که رابطه میان عمل مجرمانه و پیامدهای ناعادلانه آن در زمینه تعیین مجازات، مبانی قانونی برای انتخاب مجازات مناسب را ترسیم می‌کند. نظریه تضاد در زمینه تعدد جرم دارای قواعدی است.

مهم‌ترین این قواعد، قاعده منع مجازات مضاعف (ne bis in idem) است. مبنای این قاعده از لحاظ عینی آن است که یک واقعیت زندگی مادی فقط یک بار موضوع حقوق کیفری می‌تواند قرار بگیرد، اما این مبنا مطلق نیست. برای نمونه، اگر شواهد جدیدی کشف شود، اعاده دادرسی حتی به ضرر فرد تیره‌شده، امکان‌پذیر است. اصل دادرسی عادلانه نیز اقتضا دارد که مجازات عادلانه بر مجرم اعمال گردد و نادیده گرفتن قاعده منع مجازات مضاعف برخلاف این اصل است. همچنین امنیت قضایی نیز ایجاب می‌نماید که دادرسی در خصوص عملی مجرمانه زمانی مشخص به پایان برسد و نمی‌توان بی‌وقفه درباره یک عمل مجرمانه تحقیق کرد.

لیکن یکی از پرسش‌های مهم در زمینه تعدد جرم آن است که منظور از یک عمل یا چندین عمل چیست؟ عمل واحد در حقوق کیفری آلمان بر دو دسته است:

الف) گاه عمل از لحاظ عینی و طبیعی یک عمل است؛ مانند اینکه شخصی سنگی را عمداً

به سوی پنجره‌ای که رئیس او در پشت آن ایستاده است، پرت می‌کند (Baumann, Weber, Mitsch, 2003, P.808).

ب) گاه نیز مجموعه‌ای از اعمال در حکم عملی واحد تلقی می‌گردد. ملاک و معیار این امر، طبیعت آن عمل (natürliche Handlungseinheit) (Steinberg & Bergmann, 2009, P. 908) یا قانون (Gesetzeskonkurrenzen) می‌تواند باشد.

به عبارت دیگر، اساساً برای روشن‌تر شدن نظریه تضاد این پرسش مطرح می‌شود که چگونه وحدت (Handlungseinheit) یا تعدد عمل (Handlungsmehrheit) وجود دارد؟ آیا وحدت اعمال می‌تواند با نظریه‌های تضاد قانونی از قبیل قوانین خاص، قوانین تبعی و قوانین ادغام شده مشخص شود؟ لذا در وهله اول در حقوق آلمان از این بحث می‌شود که آیا وحدت اعمال در مفهوم طبیعی یا قانونی وجود دارد یا خیر؟

ب) (۱) طبیعت یک عمل گاهی از «ادغام چندین عمل در یک عمل» و یا «اتحاد اقدامات مختلف»^۱ تشکیل می‌شود؛ به این صورت که قصد و اراده واحد موجب می‌شود اعمال مرتبط با هم که از لحاظ زمانی و مکانی نیز متحد هستند، در حکم یک عمل تلقی شوند.

در اینجا دو فرض را به‌عنوان نمونه بیان می‌کنیم: فرض اول زمانی است که چندین رفتار مجرمانه به یک نتیجه بینجامد؛ مانند زمانی که «الف» چندین ضربه به «ب» وارد می‌آورد که با عنوان جرم آسیب جسمانی مورد تعقیب قرار می‌گیرد. فرض دوم زمانی است که یک رفتار مجرمانه به نتایج متعدد منتهی می‌شود؛ مانند زمانی که یک حمله تروریستی به کشته شدن چندین نفر می‌انجامد.

ب) (۲) اعمال مجرمانه‌ای که از لحاظ قانونی در حکم یک عمل مجرمانه هستند (rechtliche Handlungseinheit)، در حقوق کیفری آلمان به سه دسته تقسیم می‌شوند:

- جرائم مرتبط (mehraktigen Delikten). این نوع جرم‌ها با این ویژگی شناخته می‌شوند که اعمال مجرمانه‌ای که از لحاظ معیارهای قانونی تا حدی مشابه هم هستند، به‌منزله جرم واحد تلقی می‌شوند؛ برای نمونه در جرم آدم‌ربایی، خشونت به‌کاررفته در عمل ربایش نهفته است. هم‌زمان و از سوی دیگر، آسیب جسمانی به فرد ربوده شده نیز وارد آمده است. میان این آسیب جسمانی و خشونت به‌کاررفته در جرم آدم‌ربایی شباهت وجود دارد. در مرحله بعدی، ممکن است اشیای شخص ربوده شده نیز سرقت شود (ماده ۲۴۹ قانون مجازات آلمان^۲).

۱. قانون‌گذار نیز در قانون مجازات اسلامی در مورد دو یا چند جرم حدی که در راستای هم و در یک واقعه باشند، حکم به وحدت طبیعی آن جرائم داده و مجازات اشد را برای آن‌ها تعیین کرده است (تبصره ۲ ماده ۱۳۲).

۲. Strafgesetzbuch؛ از این پس به اختصار STGB.

- جرائم مستمر (Dauerdelikten). این نوع جرم‌ها نیز از نظر قانونی در حکم یک عمل مجرمانه است که به طور سنتی بازداشت غیرقانونی (Freiheitsberaubung) موضوع ماده ۲۳۹ قانون مجازات آلمان (STGB) و ورود غیرمجاز به ملک غیر (Hausfriedensbruch) موضوع ماده ۱۲۳ قانون پیش گفته است. این گونه جرائم معمولاً در ارتباط متقابل با جرمی دیگر است؛ برای نمونه، «الف» به طور غیرقانونی وارد خانه «ب» می شود (ورود غیرمجاز به ملک غیر موضوع ماده ۱۲۳ قانون مجازات آلمان) و هنگام بازگشت او به خانه، به وی حمله می کند (überfallen) و به او آسیب می زند (verletzen). همچنین «الف» می تواند به «ب» در مقابل خانه اش حمله کرده، به او صدمه بزند و پس از آن به طور غیرقانونی وارد خانه او شود.
- جرائم مرکب (verklammerten Delikten). در ۱۹۹۴م دیوان عالی فدرال آلمان (BGH)^۱ در راستای ساده سازی قوانین کیفری، قالب مربوط به جرائم مرکبی را که از نظر قانونی در حکم یک عمل تلقی می شدند شکست و این گونه جرائم را منسوخ اعلام نمود. به این دلیل که بر اساس نظر دادگاه عالی فدرال نیت ذهنی مربوط به این جرائم آسیب دیده است. این امر موجب واحد ندانستن این گونه اعمال و درعین حال سوءاستفاده قضایی از این مفهوم شده است. به این مشکلات موارد زیر نیز اضافه می شود: تکرار جرم، باندها (Serientäter)، اصل عدم مجازات مضاعف و احراز حد نصاب لازم مواد مخدر برای مبارزه با آن. در این راستا، اکثریت اعضای دیوان عالی فدرال به تصویب این اصل اساسی اقدام کردند که محسوب نمودن چندین رفتار مجرمانه مرتبط که هر کدام یک رفتار مجرمانه به شمار می آیند به عنوان یک رفتار واحد، بر اساس ارزیابی های منصفانه از واقعیت، ناعادلانه و مسئولیت مربوطه نیز گریزناپذیر است.
- از طرف دیگر، علاوه بر حکم به وحدت مجموعه ای از اعمال، دکترین حقوقی در حقوق کیفری آلمان با عنوان نظریه تضاد قانونی، برخی از انواع تعدد را از دایره تعریف تعدد (ماده ۵۲ STGB) خارج کرده و به این طریق دامنه تعدد را محدود نموده است. نظریه تضاد قانونی که تضاد غیرواقعی (Unechte Konkurrenz) نیز نامیده می شود، به سه دسته قابل قسمت است:
- قوانین خاص (Spezialität). قانون خاص بر قانون عام مقدم است. قانون خاص به قانونی گفته می شود که موضوع آن رفتار مجرمانه ای است که درعین حال که از ویژگی های مشابه رفتارهای دیگر برخوردار است، از یک ویژگی برجسته نیز بهره مند است (Baumann, Weber, Mitsch, 2003, P.804). جرائم دارای کیفیات مشخص و جرائم عطف به ماسبق شونده در برابر جرائم پایه خاص تر هستند. همچنین جرائم مرکب

1. Bundesgerichtshof

(Zusammengesetzte Delikte) در برابر تعدد اعمال مجرمانه نیز خاص تر هستند. برای نمونه، ماده ۲۴۴ قانون مجازات آلمان با عنوان سرقت در حال حمل اسلحه و فعالیت به عنوان عضوی از یک گروه تبهکار خاص تر از ماده ۲۴۲ این قانون تحت عنوان سرقت است. یا عنوان مجرمانه دزدی با توسل به زور علیه شخص دیگری یا تهدید به خطر قریب الوقوع برای جان یا جسم وی (ماده ۲۴۹)، از ماده ۲۴۰ همان قانون با عنوان مجرمانه «کاربرد تهدید یا زور جهت اجبار فردی به انجام فعل، رضایت به فعل یا ترک فعل» خاص تر است.

- جرم تبعی (Subsidiarität). این جرم یک رفتار مجرمانه تحقق یافته است که زمانی قابلیت اعمال پیدا می کند که به جرم محقق دیگری دسترسی نباشد. با در نظر گرفتن جرم اولویت دار قابل اعمال، جرم تبعی کنار گذاشته می شود. برای نمونه، با وجود ماده ۲۴۶ قانون مجازات آلمان در زمینه تصاحب غیرقانونی، ماده ۲۴۸ منسوخ شده است.
- جرم ادغام شده (Konsumtion). جرم تحقق یافته ای است که به طور معمول با ارتکاب جرم دیگری تکمیل شده، با مجازات آن جرم اولویت دار تکمیل می شود. برای نمونه، استفاده غیرمجاز از وسیله نقلیه دیگران موضوع ماده ۲۴۸ قانون مجازات آلمان یا اختلاس بنزین یا روغن مصرفی موضوع مواد ۲۴۲ و ۲۴۶ قانون یادشده، در جرم سرقت ادغام می شوند. دزدی آپارتمان موضوع ماده ۲۴۴ نیز در جرم ورود غیرمجاز به ملک غیرموضوع مواد ۱۲۳ به بعد ادغام می گردد (Wessels & Beulke, 2007, P.750).

در رویه قضایی نظام حقوقی ایران نیز جرم ادغام شده با عنوان جرم مقدماتی یا جرم غیرمستقل پذیرفته شده است، ولی در این زمینه در قوانین مربوط به تعدد جرم خلأ قانونی وجود دارد؛ بدین گونه که درباره این دسته از جرائم، جرم مقدماتی در جرم اصلی ادغام می شود. برای نمونه، در قانون مجازات اسلامی ساختن کلید یا هر نوع وسیله ای برای ارتکاب جرم، جرم مستقلی شمرده می شود و مجازات حبس از سه ماه تا یک سال و تا ۷۴ ضربه شلاق برای آن در نظر گرفته شده است (ماده ۶۶۴ کتاب تعزیرات). لذا با توجه به این ماده، تمامی جرائم مشمول عنوان تعدد جرم خواهد شد؛ چراکه در اکثر قریب به اتفاق جرائم عمدی، وسایلی برای ارتکاب جرم تهیه می شود، ولی با وجود این حقیقت حقوقی، رویه قضایی تهیه وسایل ارتکاب جرم را که خود جرم مستقلی است در جرم اصلی ادغام می کند و آن را در زمره تعدد اعتباری یا مادی نمی شمرد.

تعریف تعدد جرم

قانون گذار ایران به پیروی از حقوق کیفری فرانسه، ارتکاب جرائم متعدد بدون آنکه در خصوص

هر کدام از آن‌ها حکم محکومیت قطعی کیفری صادر شده باشد، موجب تحقق تعدد جرم دانسته و حالت تکرار را نیز ارتکاب جرم پس از صدور حکم محکومیت قطعی کیفری فرض کرده است (اردبیلی، ۱۳۹۳، ج ۳، ص ۱۷۴).

لذا به ارتکاب جرائم متعدد بدون آنکه متهم برای اتهامات متعدد پیشین خود به محکومیت کیفری قطعی رسیده باشد، تعدد جرم گفته می‌شود (الهام، ۱۳۷۲، ص ۷)؛ خواه جرائم متعدد در فاصله‌های کوتاهی اتفاق افتاده باشد و خواه متهم متواری بوده یا جرائم او به دلایل گوناگونی کشف نشده باشد.

لیکن در حقوق آلمان مبنای تعدد جرم، اجرای مجازات است، نه صدور رأی محکومیت قطعی (ماده ۵۵ STGB). لذا اگر تا زمان اجرای مجازات‌ها، مشمول مرور زمان شدن یا عفو مجازات‌های سابق، فرد مجرم بابت جرم دیگری محکوم شود که پیش از محکومیت سابق خود مرتکب شده است، این از موارد تعدد جرم بوده، نه تکرار آن (Gropp, 2015, P.631). در این حالت، مقررات مواد ۵۳ و ۵۴ قانون مجازات آلمان در خصوص تعدد جرم و جمع مجازات‌ها درباره آن اعمال می‌شود (Laubenthal & Nestler, 2010, P.130).

انواع تعدد جرم

انواع تعدد جرم از حیث عنصر مادی عبارت‌اند از: تعدد واقعی و تعدد اعتباری. قانون‌گذار پس از انقلاب، تعدد مادی را به دو دسته تعدد مادی جرائم مختلف و مشابه تقسیم کرد که در اولی، قاعده جمع مجازات و در دومی، قاعده مجازات واحد با وصف اختیار دادگاه در تشدید مجازات را پذیرفت.

در حقوق آلمان، تعدد جرم بر اساس تضاد و تفاوت اعمال از یکدیگر معنی می‌یابد. این تضاد گاه واقعی و گاه ساختگی و اعتباری است. در تضاد ساختگی و ظاهری بررسی دقیق رفتار مجرمانه نشان خواهد داد که تنها یک جرم انجام شده است؛ لذا تضاد اعمال مجرمانه از یکدیگر دو حالت می‌تواند داشته باشد:

- تضاد اعتباری (Idealkonkurrenz) یا تضاد مشابه (Gleichartige Konkurrenz)؛ یعنی چندین جرم ناشی از یک عمل (Baumann, Weber, Mitsch, 2003, P.812).
- تضاد عینی (Realkonkurrenz) یا تضاد غیرمشابه (Ungleichartige Konkurrenz)؛ یعنی چندین جرم ناشی از چند عمل (Riklin & Niggli, 2007/2008, P.32).

۱. تعدد مادی

در قانون مجازات اسلامی به تعدد مادی یا واقعی جرم در قالب عبارتهای «تعدد جرم» و یا «تداخل»^۱ اشاره شده است. در دکترین حقوق کیفری ایران تعاریف متعددی از تعدد مادی یا واقعی ارائه شده که بررسی این تعاریف به شرح زیر، نشان‌دهنده جامعیت نداشتن تعاریف یادشده است:

برخی از حقوق‌دانان تعدد مادی جرم را این‌گونه تعریف کرده‌اند: «هرگاه کسی مرتکب افعال متعددی شده باشد که هر یک از آن‌ها جرم واحدی به‌شمار می‌رود، در این صورت با فرض تعدد واقعی روبه‌رو هستیم» (اردبیلی، ۱۳۹۳، ج ۳، ص ۱۷۵-۱۷۴). بر اساس این تعریف برای تحقق تعدد واقعی دو شرط اساسی وجود دارد:

- متهم حداقل دو جرم مرتکب شده باشد.
  - متهم هنگام محاکمه نسبت به جرم پیشین محکومیت قطعی نداشته باشد.
- نقد وارد بر این تعریف آن است که تعدد جرم تنها در خصوص ارتکاب جرم از سوی مجرم محقق نمی‌شود، بلکه قابلیت انتساب قانونی رفتار مجرمانه نیز از موجبات تعدد جرم است. برای نمونه، در جرم سردستگی گروه مجرمانه^۲، سردسته گروه به صورت مطلق مسئولیت افعال گروه مجرمانه را برعهده دارد و لذا اگر اعضای گروه مرتکب رفتار مجرمانه‌ای شوند که سردسته در آن حضور نداشته و مشارکتی اعم از مباشرت یا معاونت در آن جرم نداشته باشد، باز هم ذیل عنوان مجرمانه سردستگی گروه مجرمانه قالب تعقیب است. لذا این پیش‌فرض که همه جرائم با ارتکاب مستقیم فعل مجرمانه محقق می‌شوند، قابل ایراد به‌نظر می‌رسد؛ بنابراین، بهتر است به جای عبارت «ارتکاب جرم»، از عبارت «قابلیت انتساب رفتار مجرمانه» استفاده شود.
- با توجه به تعاریف پیش‌گفته و نقدهای وارده، به‌نظر می‌رسد تعریف مرجح تعدد واقعی جرم در حقوق کیفری ایران از قرار زیر باشد:

«تعدد واقعی جرم زمانی است که افعال متعددی به فردی قابل انتساب است و هر یک از این افعال، جرم واحد و مستقلی^۳ به‌شمار رفته و قابلیت تعیین مجازات را دارد».

جدا از بحث تعریف، در زمینه تعدد مادی این پرسش را می‌توان مطرح کرد که آیا جرائم غیرعمدی نیز مشمول عنوان تعدد جرم قرار می‌گیرند؟ لذا می‌توان جرائم عمدی را از

۱. فصل دوم از مواد عمومی کتاب قصاص به تداخل جنایات اختصاص دارد. به تداخل و تعدد دیات نیز از ماده ۵۳۸ تا ماده ۵۴۸ پرداخته شده است.

۲. ماده ۱۳۰ قانون مجازات اسلامی: «هرکس سردستگی یک گروه مجرمانه را برعهده گیرد به حداکثر مجازات شدیدترین جرمی که اعضای آن گروه در راستای اهداف همان گروه مرتکب شوند، محکوم می‌گردد...».

۳. جرم مستقل در برابر جرم غیرمستقل.

غیرعمدی تفکیک نمود. ماده ۲۹۹ (تعدد قصاص) و مواد ۱۳۲ تا ۱۳۵ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ش ناظر به تعدد واقعی در جرائم عمدی است.

جرائم غیرعمدی را نیز در این زمینه می‌توان به جرائم مستوجب پرداخت دیه و سایر جرائم غیرعمدی تقسیم کرد. بر اساس قانون مجازات اسلامی، در جرائم غیرعمدی مستوجب پرداخت دیه، اصل بر تعدد دیات و عدم تداخل آن‌ها است؛ مگر مواردی که در این قانون خلاف آن مقرر شده است (ماده ۵۳۸). در سایر جرائم غیرعمدی، می‌توان قائل به دو دیدگاه بود.

دیدگاه نخست

الف) بر اساس اطلاق واژه «تعزیر» در ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی، جرائم غیرعمدی نیز از جمله تعزیرات شمرده شده، حکم تعدد جرم در ماده پیش‌گفته شامل جرائم غیرعمد نیز می‌شود.

ب) برخی حقوق دانان در زمینه تعدد نتایج مجرمانه از رفتار واحد، معتقدند که در جرائم عمدی، چنانچه مرتکب قصد نتایج مجرمانه متعدد را نداشته باشد و یا آنکه نسبت به وقوع آن‌ها آگاه نباشد، از باب نتایج متعدد، مسئولیت کیفری نخواهد داشت. اما در جرائم غیرعمدی به دلیل آنکه قصد مجرمانه جزء تشکیل‌دهنده رکن روانی آن نیست، لذا قصد نداشتن مرتکب یا ناآگاهی وی به نتایج حاصله، مانع تحقق مسئولیت کیفری وی نخواهد بود (بسامی و وروایی، ۱۳۹۴، ص ۵۸).

دیدگاه دوم

الف) اصل بر عمدی بودن جرائم است؛ لذا هر جا از واژه جرم استفاده شده، مراد جرم عمدی است؛ بنابراین، واژه «جرائم» در ماده ۱۳۴ این قانون، تنها ناظر به جرائم عمدی است و جرائم غیرعمدی از شمول قواعد تعدد جرم خارج است.

ب) افزون بر این، جرائم غیرعمد نشان‌دهنده حالت خطرناک فرد مجرم نیستند تا شدت مجازات در خصوص آن‌ها براساس شدت حالت خطرناک سنجیده شود.

ج) از سوی دیگر، رعایت اصل تناسب جرم و مجازات هم خروج موضوعی جرائم غیرعمد را از قواعد تعدد جرم ایجاب می‌نماید. نهایت آنکه به نظر می‌رسد ادله دیدگاه دوم از دیدگاه اول قوی‌تر است.

پرسش مهم دیگر آنکه معیار تعدد جرم، رفتار مجرمانه است یا تعیین کیفر؟ توضیح آنکه تعدد واقعی جرم در صورتی محقق است که رفتارهای مجرمانه متعددی ارتکاب یافته باشد که هریک قابل مجازات باشد. حال اگر یکی از این رفتارهای مجرمانه، با سقوط مجازات (فصل

یازدهم بخش دوم قانون مجازات اسلامی) روبرو شود، آیا می‌توان از آن رفتار هنوز با عنوان جرم یاد کرد؟ در صورتی که تعریف جرم را منوط به لحاظ عنصر مجازات بدانیم، در مواقع کیفرزدایی، فرض آن است که دیگر جرمی محقق نشده است؛ بنابراین به نظر می‌رسد تعدد واقعی جرم با لحاظ جرائمی است که قابلیت تعیین تعزیر را دارد.

نکته دیگری که در خصوص تعدد جرم در حقوق ایران وجود دارد، موضوع «جرم مقدمه» در رویه قضایی است که ادبیات حقوقی در این زمینه بسیار اندک است. نگهداری مواد مخدر برای استعمال این مواد، تهدید در ایراد ضرب و جرح عمدی^۱، جعل و استفاده از سند معجول در جرم ارتکاب فروش مال غیر^۲، حمل مشروب در جرم شرب خمر^۳، قدرت‌نمایی با چاقو به عنوان مقدمه ایراد ضرب و جرح^۴، جرم مقدماتی شمرده می‌شوند. در تمامی مثال‌های پیش گفته با دو جرم روبرو نیستیم، بلکه رویه قضایی این دو جرم را یک جرم می‌داند (پژوهشکده استخراج و مطالعات رویه قضایی، ۱۳۹۴، ص ۴۳۰-۴۲۴). به بیان دیگر، بر اساس ماده ۱۳۴ قانون مجازات اسلامی، جرم مقدمه و جرم اصلی، دو جرم محسوب می‌شود و موضوع از باب تعدد مادی بررسی خواهد شد.

برخلاف منطوق قانونی، رویه قضایی در فرض وجود جرم مقدمه و جرم اصلی، اصولاً منکر وجود دو جرم شده و با جعل اصطلاح «جرم مستقل» و «جرم غیرمستقل»، جرم مقدمه را جرم غیرمستقل دانسته و لذا مجموع اعمال ارتكابی را در حکم عمل واحد یا جرم مرکب تلقی نموده است و موضوع را از باب تعدد مادی رسیدگی نخواهد کرد (همان). به عبارت دیگر، جرم مقدمه و جرم اصلی بر اساس رویه قضایی ذیل تعدد مادی و معنوی نمی‌گنجد. افزون بر رویه قضایی، اداره حقوقی قوه قضائیه نیز خرید یا نگهداری مواد مخدر به مقدار کم برای استعمال را جرم مستقلی نسبت به جرم استعمال مواد مخدر تلقی نکرده است.^۵

لذا همان‌طور که ملاحظه می‌شود، رویه قضایی و قواعد قانونی مربوط به تعدد مادی جرم در حقوق ایران در این موضوع با یکدیگر سازگار نیستند. برخی از حقوق دانان نیز بدون اذعان

۱. دادنامه شماره ۸۲۹۰۰۸۲۹۱۰۰۲۲۴۱۰۰۲۲۴۱۰۰ مورخ ۲۷ شهریور ۱۳۹۲ صادره از شعبه ۴۱ دادگاه تجدیدنظر استان تهران.

۲. دادنامه شماره ۸۱۴۰۰۰۲۳۸۰۰۰۲۳۸۰۰۰ مورخ ۱۸ شهریور ۱۳۹۲ صادره از شعبه ۵۵ دادگاه تجدیدنظر استان تهران.

۳. دادنامه شماره ۸۰۸۰۰۴۰۰۲۲۰۴۰۰۲۲۰۴۰۰ مورخ ۲۵ شهریور ۱۳۹۲ صادره از شعبه ۴ دادگاه تجدیدنظر استان تهران.

۴. دادنامه شماره ۷۹۴۰۰۲۲۲۲۰۰۲۲۲۲۰۰ مورخ ۱۸ شهریور ۱۳۹۲ صادره از شعبه ۲۲ دادگاه تجدیدنظر استان تهران.

۵. نظریه شماره ۷/۶۳۷۲ مورخ ۲۷ آذر ۱۳۷۴.

به این تناقض و درعین حال، بدون ارائه دلایل و مستندات موجه، معتقدند در این مواقع نمی‌توان قواعد تعدد جرم را به‌طور کلی جاری کرد (اردبیلی، ۱۳۹۳، ج ۳، ص ۱۸۳). این بیان با این نقد روبروست که بر اساس رویه قضایی و همین‌طور نظریات اداره حقوقی قوه قضائیه، اصولاً این موضوع تعدد شمرده نمی‌شود تا نوبت به اجرای قواعد تعدد درباره آن برسد.

در حقوق آلمان نیز همان‌طور که بیان شد، بر اساس دکترین حقوقی، جرم مقدمه در جرم اصلی ادغام شده (Konsumtion)، لیکن موضوع از باب تعدد معنوی یا اعتباری (ماده ۵۲ StGB) رسیدگی قضایی می‌شود (Köhler, 2013, P.685).

تعدد مادی در حقوق آلمان در ماده ۵۳ قانون مجازات (Strafgesetzbuch) با عنوان جرائم متعدد که به‌واسطه ارتکاب افعال متعدد به‌وقوع می‌پیوندند، تصریح شده است.

یکی از موارد دیگری که مقررات تعدد در آن جاری نمی‌شود، زمانی است که مجموع جرائم ارتكابی در قانون عنوان مجرمانه خاصی داشته باشد (تبصره ۲ ماده ۱۳۴ ق.م.ا).^۱ در حقوق کیفری آلمان چنین مقرره‌ای به‌چشم نمی‌خورد و در این موارد، مقررات تعدد اعتباری یا مادی حسب مورد جاری می‌شود؛ چراکه برای مثال در استفاده از سند مجعول در کلاهبرداری بر اساس حقوق ایران، مقررات تعدد جاری نشده، جرم استفاده از سند مجعول در جرم کلاهبرداری ادغام می‌شود. درحالی که در حقوق آلمان، اگر در کلاهبرداری، استفاده از سند مجعول، علت مؤثر و تام باشد، این از موارد تعدد اعتباری است؛ ولی اگر افزون بر سند مجعول، جرائم و وسایل متقلبانة دیگری در کلاهبرداری مؤثر باشد، مقررات تعدد مادی جاری می‌گردد.

۲. تعدد اعتباری

گاه فعل واحد نقض چندین ماده از قوانین کیفری محسوب شده و به نظر چنین می‌رسد که جرائم متعددی ارتکاب یافته است، درحالی که چنین نیست؛ مثل سرقت کتیبه منقوش که سارق برای ربودن آن ناگزیر از تخریب آن شده بود. قانون‌گذار در ماده ۴۶ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ش، در خصوص این قسم از تعدد جرم مقرر داشته بود: «در جرایم قابل تعزیر هرگاه فعل واحد دارای عناوین متعدد جرم باشد، مجازات جرمی داده می‌شود که مجازات آن اشد است». در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ش به تعدد اعتباری در ماده ۱۳۱ اشاره شده است. به‌موجب این ماده، «در جرائم موجب تعزیر هرگاه رفتار واحد، دارای عناوین مجرمانه متعدد

۱. این را می‌توان یکی از مصادیق قانونی ادغام جرم غیرمستقل در جرم مستقل دانست. درعین حال، برخی حقوق دانان به چنین مواردی که قانون‌گذار چند عنوان مجرمانه را یک جرم دانسته است، «جرم شامل» لقب داده‌اند (زراعت، ۱۳۹۲، ص ۸۳ و ۸۴).

باشد، مرتکب به مجازات اشد محکوم می‌شود». این ماده نسبت به قانون سابق دارای برخی تغییرات است:

- در این ماده از عبارت «جرائم موجب تعزیر» استفاده شده، و این عبارت به این معناست که جرم علت تعیین تعزیر است؛ در حالی که در حقوق کیفری اسلام این گونه نیست. تعیین تعزیر دارای علل و شرایطی است؛ از جمله تحقق جرم، مستوجب حد یا قصاص نبودن جرم، فقدان شرایط سقوط مجازات، و نظر قاضی. لذا وقوع جرم به تنهایی موجب تعزیر نیست، بلکه وقوع جرم یکی از علل تعیین تعزیر شمرده می‌شود و به این ترتیب، عبارت «جرائم قابل تعزیر» در قانون سابق، مناسب‌تر به نظر می‌رسد.
- با توجه به تعریف جرم در ماده ۲ قانون مجازات اسلامی، واژه «رفتار» در قانون جدید، جایگزین واژه «فعل» در قانون سابق شده است.

در حقوق کیفری آلمان، مفهوم مادی - حقوقی یک عمل، فرایند حقوقی یک واقعیت زندگی و نیز مفهوم مادی - حقوقی چندین عمل مجرمانه نیز فرایند حقوقی چندین واقعیت زندگی است. هدف از طرح نظریه تضاد که در مواد ۵۲ تا ۵۵ قانون مجازات آلمان به آن اشاره شده، این است که با تقارن چندین جرم ناشی از یک تقصیر، یک مجازات مناسب در نظر گرفته شود و تنها مجازات جرائم مربوطه به تنهایی لحاظ نگردد (Roxin, 2003, P.795-799).

قانون مجازات آلمان با اشاره به فعل واحد مجرمانه در ماده ۵۲ (نظریه تضاد اعتباری) و جرائم متعدد در ماده ۵۳ (نظریه تضاد واقعی) دو رویه متفاوت را در پیش گرفته و در صدد است با ابداع اصول متفاوت برای این دو دسته اعمال، مجازات مناسبی ایجاد نماید (Foster & Sule, 2010, P.378).

ماده ۵۲ با عنوان فعل مجرمانه‌ای که قوانین متعدد را نقض می‌کند یا قانون واحدی را بیش از یک بار نقض می‌نماید، چنین مقرر می‌دارد:

«۱. در صورتی که فعل واحدی، بیش از یک قانون را نقض نماید یا قانون واحدی را بیش از یک بار نقض کند، فقط یک مجازات برای مرتکب تعیین خواهد شد.

۲. در صورتی که بیش از یک قانون نقض گردد، مجازات مرتکب باید بر اساس قانونی که اشد مجازات را معین می‌کند، تعیین گردد. مجازات نباید ارفاق‌آمیزتر از میزان مجازاتی باشد که قوانین دیگر معین می‌نمایند.

۳. دادگاه می‌تواند بر اساس مفاد ماده ۴۱، جریمه مالی اضافی را برای هر مدت مجازات حبسی که در قانون مربوطه معین شده است، تعیین کند.

۴. در صورتی که یکی از قوانین اطلاق پذیر، صدور حکم سلب مالکیت را مجاز دانسته باشد، دادگاه می‌تواند علاوه بر مجازات حبس ابد یا حبس معین بیش از دو سال، حکم به سلب

مالکیت مرتکب دهد. علاوه بر این، در صورتی که یکی از قوانین اطلاق‌پذیر ملزم یا مجاز نماید، مجازات‌ها و اقدامات تبعی (زیر بند ۸ بند ۱ ماده ۱۱)، باید وضع گردند».

هر عمل مجرمانه‌ای که قوانین متعددی را نقض کند یا قانون واحدی را بیش از یک بار نقض نماید، در حقوق آلمان «Tateinheit» نامیده می‌شود (Roxin, 2003, P.817) که آن را در زبان فارسی با تسامح می‌توان معادل «تعدد اعتباری» تلقی نمود. لذا اقسام تعدد اعتباری در حقوق آلمان عبارت‌اند از:

الف) عمل مجرمانه‌ای که قوانین متعددی را نقض کند. برای نمونه، اگر شخص «الف» با بطری شیشه‌ای به سر شخص «ب» بزند، عمل او بند ۱-۲ ماده ۲۲۴ قانون مجازات آلمان (ایراد آسیب بدنی با ابزارهای خطرناک) و همچنین بند ۱-۵ ماده ۲۲۴ پیش‌گفته را (آسیب بدنی با شیوه‌هایی که زندگی دیگری را در معرض خطر قرار می‌دهد) نقض می‌نماید (Eisele, 2012, P.336). در عین حال، این عمل اقدام به قتل (versuchten Mord) نیز شمرده شده، ناقض مواد ۲۱۱، ۲۲ و ۲۳ می‌باشد. لذا عمل یادشده پنج قانون و یک قانون را دو بار (ماده ۲۲۴) نقض کرده است، بنابراین این رفتار مجرمانه مشمول ماده ۵۲ می‌شود. با وجود این، حقوق دانان آلمانی در خصوص اینکه آیا با اقدام به قتل دانستن این رفتار، دو عنوان مجرمانه پیشین در اقدام به قتل ادغام می‌شوند یا خیر، دچار اختلاف هستند (Bock, 2013, P.18).

تعدد اعتباری در صورتی که عمل مجرمانه‌ای که قوانین متعددی را نقض کرده است، جرم خاص یا تبعی یا ادغام‌شده نباشد، با یک مجازات (Strafe) که به شدت جرم ارتكابی بستگی دارد، مواجه می‌شود.

ب) عمل مجرمانه‌ای که یک قانون را چند بار نقض می‌کند. در مثال بالا، ماده ۲۲۴ STGB دو بار نقض شده است.

تعدد اعتباری در حقوق ایران و آلمان شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد. در حقوق ایران، تعدد اعتباری زمانی است که عمل واحد مشمول عناوین مجرمانه متعدد قرار گیرد و از این نظر تعدد اعتباری در هر دو نظام حقوقی، معنای مشابهی دارد. لیکن حقوق آلمان با توسعه مفهوم تعدد اعتباری، رفتار مجرمانه واحدی را که قانون واحدی را چند بار نقض کند نیز مشمول تعدد اعتباری قرار داده است. این امر در حقوق کیفری ایران اصولاً تعدد شمرده نشده است و لذا در صورتی که سارق مسلح با شلیک گلوله موجب جرح شود (ماده ۶۵۲ ق.م.ا. کتاب تعزیرات^۱)، رفتار مجرمانه او بر اساس حقوق آلمان سه بار یک قانون را نقض کرده است؛ زیرا نخست اینکه

۱. ماده ۶۵۲ قانون مجازات اسلامی: «هرگاه سرقت مقرون به آزار باشد و یا سارق مسلح باشد به حبس از سه ماه تا ده سال و شلاق تا (۷۴) ضربه محکوم می‌شود و اگر جرحی نیز واقع شده باشد علاوه بر مجازات جرح به حداکثر مجازات مذکور در این ماده محکوم می‌گردد».

سارق مسلح بوده، دوم، سرقت مقرون به آزار بوده و سوم اینکه سرقت همراه با جرح بوده است. نکته جالب آن است که مجازات این نوع از سرقت در حقوق ایران بر اساس تعدد مادی جرائم تعزیری که حداکثر مجازات می‌باشد، تعیین شده است. لذا می‌توان گفت که رویه قانون‌گذاری در حقوق ایران، عمل مجرمانه‌ای را که قانون واحدی را بیش از یک بار نقض کرده، در پاره‌ای موارد نوعی تعدد مادی به حساب آورده و مدل تعیین مجازات برای تعدد جرائم تعزیری را (صدر ماده ۱۳۴) برای آن‌ها در نظر گرفته است. در عین حال، مطالعه رویه قضایی نیز در این باره جالب و ضروری به نظر می‌رسد.

مجازات تعدد جرم

مدل‌های تعیین کیفر در تعدد جرائم بر اساس اهداف متفاوت نظام حقوق کیفری، مختلف است. این اهداف می‌تواند ایجاد عدالت کیفری، رفع حالت خطرناک در مجرم و یا ایجاد امنیت پایدار در جامعه باشد. مجازات تعدد جرم در دو نظام حقوقی ایران و آلمان دارای ویژگی‌هایی مشابه و متفاوت و همچنین اهداف مشخصی است که در این بخش از مقاله به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

۱. مجازات تعدد واقعی

ماده ۴۷ قانون مجازات اسلامی ۱۳۷۰ش، قواعد تعیین مجازات تعدد واقعی جرم را چنین بیان می‌کند: «در مورد تعدد جرم هرگاه جرایم ارتكابی مختلف باشد باید برای هر یک از جرایم مجازات جداگانه‌ای تعیین شود و اگر مختلف نباشد فقط یک بار مجازات تعیین می‌گردد و در این قسمت تعدد جرم می‌تواند از علل مشدده کیفر باشد ...» تبصره- حکم تعدد جرم در حدود و قصاص و دیات همان است که در ابواب مربوطه ذکر شده است.»

همان‌طور که ملاحظه می‌شود قانون‌گذار در این ماده، تعدد مادی را به دو دسته جرائم متعدد مشابه و مختلف تقسیم کرده و برای اولی، قاعده مجازات واحد با وصف اختیار دادگاه در جهت تشدید مجازات، و برای دومی قاعده جمع مجازات‌ها را پذیرفته بود. قانون‌گذار پس از انقلاب برای اولین بار به موجب ماده ۲۵ قانون راجع به مجازات اسلامی مصوب ۱۳۶۱ش، این تفکیک را وارد قانون موضوعه کرده و پس از آن، مقررات این ماده را عیناً و بدون هیچ تغییری در ماده ۴۷ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰ش تکرار نموده است. بررسی که در اینجا مطرح می‌شود آن است که با توجه به اینکه اثری از این تفکیک در

قوانین موضوعه پیشین نبوده است و از طرفی قوانین کیفری سایر کشورها نیز معتقد به چنین تفکیکی نیستند (استفانی، گاستون؛ ژرژ لواسور و برنار بولوک، ۱۳۷۷، ص ۷۸۱-۷۹۱) و حقوق دانان نیز این تفکیک را درست نمی دانند، قانون گذار بر چه اساسی مبادرت به این تفکیک کرده است؟

به نظر می رسد قانون گذار در هنگام وضع این ماده، دست به قیاس زده و قواعد مربوط به تعدد جرم در حدود را با استفاده از قیاس در خصوص جرائم تعزیری به کار برده است. توضیح اینکه از لحاظ موازین فقهی، چنانچه شخصی مرتکب چندین جرم مستوجب حد شده باشد که بابت هیچ کدام از آنها مجازات نشده، اگر جرائم ارتكابی او همانند و مشابه هم باشد (مثلاً چندین سرقت مستوجب حد)، صرفاً یک مجازات درباره او اجرا خواهد شد (محقق حلی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۶۷). اما اگر جرائم ارتكابی مستوجب حدود و نیز مختلف باشد، برای مثال یک مورد سرقت مستوجب حد و یک مورد شرب خمر، تمام مجازات های جرائم ارتكابی او با هم جمع خواهد شد.

در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ش، جرائم شرعی از همان نظام حقوقی سابق تبعیت می کنند، لیکن مجازات تعدد واقعی جرائم تعزیری دچار تغییر شده است؛ بدین گونه که مشابه یا غیرمشابه بودن رفتار مجرمانه تأثیری در تعیین مجازات تعزیری ندارد، بلکه تعداد ارتكاب جرم تعزیری در تعیین مجازات تعدد جرم مؤثر است؛ به این نحو که در صورت ارتكاب سه جرم یا کمتر و یا بیش از سه جرم، دو مدل برای تعیین مجازات تعدد جرائم تعیین شده است:

الف) در صورتی که مجرم مرتکب دو یا سه جرم شود، در مرحله تعیین کیفر، دادگاه برای هر یک از جرائم مجازات حداکثر را تعیین می کند، لیکن در مرحله اجرای مجازات، تنها مجازات اشد قابلیت اجرا می یابد. لذا در مرحله تعیین کیفر، اصل بر جمع مجازات ها و در مرحله اجرای کیفر، اصل بر تداخل مجازات ها است؛ درحالی که در قانون سابق مجازات اسلامی، بین مراحل تعیین و اجرای کیفر تفکیک صورت نگرفته بود.

ب) در صورتی که مجرم، مرتکب چهار جرم یا بیشتر شود، دادگاه می تواند برای هریک از جرائم تا حداکثر به اضافه نصف مجازات آن جرم را مورد حکم قرار دهد و درنهایت، تنها مجازات اشد قابلیت اجرا پیدا می کند.

در حقوق کیفری آلمان، تعدد مادی جرائم زمانی است که چند عمل مجرمانه، چند قانون را نقض کند؛ به گونه ای که شامل اعمال مجرمانه قابل ادغام در جرم اصلی نباشد. این امر به موجب ماده ۵۳ قانون مجازات آلمان، سبب تعیین یک مجازات کلی (Gesamtstrafe) می شود.^۱

۱. ماده ۵۳- جرائم متعدد که به واسطه ارتكاب افعال متعدد به وقوع می پیوندند:

لذا در حقوق آلمان، نیازی به تعیین مجازات تمامی جرائم در حکم صادره و سپس تعیین مجازات قابل اجرا نیست، بلکه تنها یک مجازات در حکم قید شده است و همان نیز اجرا می‌شود (Köhler, 2013, P.686-687).

ماده ۵۴ قانون مجازات آلمان نیز به بیان مدل تعیین مجازات مشدد در تعدد مادی جرائم (ماده ۵۳ STGB) می‌پردازد؛ لذا این ماده شامل تعدد اعتباری موضوع ماده ۵۲ قانون مجازات آلمان نمی‌شود.

بر اساس این ماده، در صورتی که مجازات یکی از جرائم ارتکابی، حبس ابد (lebenslange Freiheitsstrafe) باشد، تنها حبس ابد که مجازات اشد است مورد حکم قرار خواهد گرفت.^۱ گاهی در تعدد جرم می‌توان با تعیین مجازات‌ها، یک جرم را که پیش یا پس از عمل مجرمانه اصلی انجام شده است، نادیده انگاشت. مجازات‌پذیری یک عمل پیشینی زمانی حذف می‌شود که غیرقانونی بودن آن با عمل مؤخر بعدی احاطه شود؛ برای نمونه، سرقت کلید خودرو، یک عمل مجرمانه مقدم است که با سرقت ماشین با آن کلیدها احاطه می‌شود. مجازات‌پذیری یک عمل پسینی نیز زمانی که آن عمل در خصوص عمل اصلی پیشین، خطای مستقلی نباشد و به واسطه آن نیز هیچ مال جدیدی از دست نرود و یا حقوق جدیدی پایمال نشود، نادیده گرفته می‌شود.

در قانون دادگاه اطفال آلمان نیز در مواد ۳۱ و ۳۲ به مسئله تعدد جرم پرداخته شده است. در این قانون با اولویت قرار دادن امور آموزشی و اصلاح و تربیت در زمینه تعدد جرم، مقرر شده است که در صورت تکرار چند جرم از سوی اطفال تنها یک مجازات درباره آن‌ها اجرا خواهد شد.

- در صورتی که فردی مرتکب بیش از یک جرم گردد و بنا باشد به همه جرائم هم‌زمان رسیدگی شود، و همچنین موجب بیش از یک مجازات حبس یا بیش از یک جریمه مالی گردد، مجموع مجازات‌ها باید مقرر شوند.

- در صورتی که مجازات حبس توأم با جریمه مالی در قانون مقرر شده باشد، مجموع مجازات باید وضع گردد. گرچه دادگاه می‌تواند در صورتی که برای جرائم متعدد، جریمه‌های مالی متعدد، مقرر شده باشد، جریمه مالی جداگانه‌ای تعیین نماید، اما مجموع جریمه‌های مالی باید به همان میزان مقرر وضع گردد.

- اگر مجرم به‌موجب قانونی که ماده ۴۳ الف در مورد آن قابل اعمال است و یا بر طبق مفاد مندرج در بند ۴ ماده ۵۲، به‌عنوان مجازاتی فردی به حبس ابد و یا حبس بیش از دو سال محکوم شود، دادگاه می‌تواند علاوه بر مجموع مجازات‌ها، جریمه مالی دیگری بر طبق مفاد بندهای ۱ و ۲ فوق‌الذکر مقرر نماید.

۱. در حقوق آلمان مجازات حبس ابد که شدیدترین مجازات است، مانع اعمال سایر مجازات‌ها می‌شود؛ لیکن در حقوق ایران، مجازات سالب حیات که شدیدترین مجازات است، مانع اعمال سایر مجازات‌ها نمی‌شود (ماده ۱۳۵).

۲. مجازات تعدد اعتباری

در قانون مجازات اسلامی، مجازات تعدد اعتباری، مجازات اشد است (ماده ۱۳۱). درباره این ماده دو نکته قابل توجه است:

• اول اینکه مشخص نیست منظور قانون‌گذار از مجازات اشد، مجازات قانونی است یا مجازاتی است که قاضی برای هر عنوان مجرمانه تعیین می‌کند. برخلاف نظر برخی از حقوق‌دانان (فروغی و رحیمیان، ۱۳۹۴، ص ۱۹۹)، نص ماده هیچ‌کدام را ترجیح نمی‌دهد.

• دوم اینکه این پرسش اساسی قابل طرح است که چرا در تعدد اعتباری که در واقع با تعدد عنصر قانونی تخطی شده روبرو هستیم، اصل بر انتخاب مجازات اشد است؟ اصل تفسیر به نفع متهم، احترام به آزادی افراد جامعه و همچنین قاعده فقهی «درء الحدود ما استطعتم»، بر مجازاتی حداقلی دلالت دارند و نه حداکثری.

در حقوق آلمان نیز مجازات تعدد اعتباری، مجازات اشد است؛ لیکن در مواد قانونی مربوطه به صراحت بیان شده که منظور از مجازات اشد، مجازات ذکر شده در قانون است و نه مجازات تعیین شده از سوی قاضی در خصوص هر عنوان مجرمانه. در عین حال، مجازات رفتاری که یک قانون را چند بار نقض کند، مجازات اشد نیست (ماده ۵۲ STGB).

تعدد جرم در قانون آیین دادرسی کیفری

دادگاه در موارد تعدد یا تکرار جرم، اقدام به صدور حکم و اجرای مجازات می‌نماید. حال ممکن است پیش از اجرای حکم یا پس از اجرای حکم، جرم جدیدی کشف شود. آیین دادرسی کیفری نحوه رسیدگی به جرم جدید را تعیین می‌کند. به این صورت که اگر جرم جدید پیش از اجرای حکم جرائم قبلی کشف شود، قاضی اجرای احکام موظف است پرونده را به دادگاه صالح ارسال کند، تا دادگاه با نقض تمامی احکام و اعمال مقررات تعدد جرم، اقدام به صدور حکم جدید نماید (ماده ۵۱۰ قانون آیین دادرسی کیفری).

ماده ۵۵ قانون مجازات آلمان نیز به اثر تعدد جرم در حالتی می‌پردازد که جرم جدیدی کشف شده باشد. ماده ۵۵ قانون یادشده مقرر می‌دارد:

«۱. ماده ۵۳ و ۵۴ نیز در خصوص مجرمی که با رأی قطعی دادگاه به مجازاتی محکوم شده باشد که هنوز اجرا نشده، یا از اجرای آن به واسطه قوانین ناظر بر مرور زمان ممانعت نشده یا مجازات وی عفو نشده باشد، اعمال خواهد شد؛ وقتی چنین شخصی به ارتکاب جرم دیگری محکوم شود که قبل از محکومیت سابق خود مرتکب شده است، دادگاه باید

در حکم قبلی خود بر اساس یافته‌های واقعی که مبنای محکومیت جدید است، بازبینی کند...».

لذا همان‌طور که ملاحظه می‌شود در حقوق کیفری آلمان تمایز تعدد و تکرار جرم اجرای قطعی مجازات یا اسقاط آن به دلایل قانونی است. به این معنی که تا زمانی که مجازات به‌طور کامل اجرا نشده و یا موجبات اسقاط آن از لحاظ قانونی فراهم نیامده باشد، کشف جرم جدید پیش از محکومیت قطعی و یا انجام جرم جدید در زمان تحمل مجازات محکومیت پیشین از موجبات وقوع تعدد جرم می‌باشد. در ماده پیش‌گفته در صورتی که مجازات محکومیت پیشین اجرا نشده یا مشمول مرور زمان نباشد و یا مجازات وی عفو نشده باشد، کشف جرم جدید مستلزم در نظر گرفتن مجازات‌های تعیینی برای جرم پیشین و تجدیدنظر در مجازات محکومیت قبلی است؛ در حالی که در حقوق کیفری ایران معیار تفکیک تعدد و تکرار جرم صدور حکم قطعی است.

نتیجه

تعدد جرم به لحاظ بروز مسلم حالت خطرناک مجرم و اتخاذ واکنش مناسب در برابر آن، همواره یکی از موضوعات مهم حقوق کیفری بوده است. در عین حال، تغییر سیاست جنایی در قانون جدید مجازات اسلامی در خصوص تعدد جرم و ظهور مشکلات اجرایی، قضایی و امنیتی، موجب شده است تا اصلاح مواد مربوطه نیز در دستور کار قوه قضائیه قرار گیرد. لذا این مقاله با مطالعه تطبیقی این نهاد در حقوق ایران و آلمان، در صدد است به تبیین شفاف‌تری از امتیازات و معایب نهاد حقوقی تعدد جرم در حقوق ایران بپردازد.

یافته این مقاله حاکی از آن است که مبانی سیاست کیفری تعدد جرم در قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ ش، در حدود، قصاص و دیات مبتنی بر نظریه اسباب و در تعزیرات فاقد مبناست. در حقوق آلمان نیز نظریه تضاد مبنای سیاست کیفری افتراقی در این خصوص است. این نظریه با تعریف عمل واحد و متعدد، و خارج نمودن رفتارهای مرکبی که به صورت طبیعی و قانونی عمل واحد دانسته می‌شود، محدوده و گستره تعدد جرم را مشخص می‌نماید. همچنین مهم‌ترین وجوه تشابه و تفاوت دو نظام حقوقی ایران و آلمان در باب تعدد جرم عبارت‌اند از:

- اولین وجه تمایز حقوق کیفری ایران و آلمان در زمینه تعدد جرم، ملاک و معیار تمایز تعدد از تکرار جرم است. در حقوق ایران، صدور حکم محکومیت قطعی و در حقوق آلمان اجرای کامل مجازات یا عفو مجرم یا گذشت مرور زمان، ملاک و معیار تمایز تعدد از تکرار جرم است.

- تعدد اعتباری در حقوق کیفری آلمان مفهوم گسترده‌تری نسبت به حقوق ایران دارد. در حقوق آلمان مانند ایران، یک عمل مجرمانه ممکن است قوانین متعددی را نقض کند؛ در عین حال، در حقوق آلمان برخلاف حقوق ایران، رفتار واحدی نیز که قانون واحدی را بیش از یک بار نقض کند، از مصادیق تعدد اعتباری دانسته شده است.
- در حقوق کیفری ایران، تعدد مادی در جرائم تعزیری بر اساس تعداد جرم تقسیم شده است؛ در حالی که در حقوق آلمان، نخست اینکه در خصوص تعدد مادی تقسیم‌بندی خاصی وجود ندارد، دوم اینکه به جرائم ارتكابی دارای عنوان خاص، نه در قانون، بلکه در دکتترین حقوقی و با عنوان نظریه تضاد غیرواقعی پرداخته شده است (Köhler, 2013, P.691).
- در هر دو نظام حقوقی، مجازات تعدد اعتباری، مجازات اشد است؛ با این تفاوت که در نظام حقوقی آلمان، مجازات اشد قانونی تصریح شده، ولی در حقوق ایران، قانون‌گذار چنین تصریحی نداشته است و مشخص نیست منظور از مجازات اشد، مجازات قانونی است یا قضایی.
- مجازات تعدد مادی در قانون مجازات آلمان، به‌طور کلی بر اساس قاعده جمع مجازات‌هاست؛ در حالی که در حقوق کیفری ایران در جرائم مستوجب حد، دیه و قصاص، اصل بر جمع مجازات‌ها و در جرائم تعزیری، اصل بر تداخل مجازات‌هاست.
- تعدد جرائم اطفال بزهکار در حقوق کیفری آلمان تنها مستوجب یک مجازات است؛ در حالی که قانون مجازات اسلامی در این زمینه مقرره‌ای ندارد و لذا تعدد جرائم اطفال بزهکار از قواعد کلی تبعیت می‌کند.
- در رویه قضایی هر دو نظام حقوقی، جرم ادغام‌شده پذیرفته شده است؛ با این تفاوت که در رویه قضایی نظام حقوقی ایران، از جرم ادغام‌شده با عنوان «جرم مقدماتی» یا «جرم غیرمستقل» یاد می‌شود.
- تفکیک تعدد مادی جرائم تعزیری در قانون مجازات اسلامی بر اساس تعداد جرائم (سه جرم و کمتر یا بیش از سه جرم) توجیه مناسبی ندارد. نظام حقوقی آلمان نیز در این زمینه تفکیک خاصی نداشته است.
- تداخل مجازات‌های جرائم تعزیری در صورت ارتكاب دو یا سه جرم تعزیری، و همچنین تداخل مجازات‌ها با وصف اختیار قاضی در تشدید در صورت ارتكاب چهار جرم یا بیشتر نیز دارای توجیه مناسبی نیست. در این مورد نیز نظام حقوقی آلمان به‌عنوان یک نظام حقوقی غربی از قاعده جمع مجازات‌ها پیروی کرده است.

درعین حال، با بررسی تطبیقی مواد مربوطه و برشمردن تفاوت‌ها و شباهت‌ها، پیشنهادهای زیر را می‌توان ارائه داد:

- شایسته است اصطلاح «جرم مقدماتی» یا «جرم غیرمستقل» نیز همانند رویه قضایی در قانون مجازات اسلامی پذیرفته شده، تصریح گردد.
- مجازات تعدد اعتباری در هر دو نظام حقوقی، مجازات اشد است. فرض قانون‌گذار در این زمینه آن است که مجازات اشد بازدارندگی بیشتری نسبت به مجازات اخف دارد و این درحالی است که اصل تفسیر به نفع متهم، اصل احترام به آزادی و قاعده فقهی «درء الحدود ما استطعتم» انتخاب مجازات اخف در تعدد اعتباری را توجیه می‌نماید.
- قانون‌گذار مجازات تعدد اعتباری را در قانون مجازات اسلامی، مجازات اشد دانسته و مشخص نکرده که منظور، مجازات اشد قانونی است یا قضایی؛ لذا شایسته است این ابهام با مقررۀ جدید برطرف گردد.

منابع و مأخذ

الف) فارسی

۱. اردبیلی، محمد علی (۱۳۹۳)، حقوق جزای عمومی، ج ۳، چ ۱، تهران: نشر میزان.
۲. استفانی، گاستون؛ لواسور، ژرژ و بولوک، برنار (۱۳۷۷)، آیین دادرسی کیفری، ج ۲، ترجمۀ حسن دادبان، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
۳. الهام، غلامحسین (۱۳۷۲)، مبانی فقهی و حقوقی تعدد جرم، تهران: نشر بشری.
۴. الهام، غلامحسین و برهانی، محسن (۱۳۹۳)، درآمدی بر حقوق جزای عمومی، ج ۲، چ ۲، تهران: نشر میزان.
۵. بسامی، مسعود و وروایی، اکبر (۱۳۹۴)، «تعدد نتایج مجرمانه در فقه و حقوق کیفری ایران»، مطالعات فقه و حقوق اسلامی دانشگاه سمنان، سال ۷، ش ۱۳، ص ۶۲-۳۵.
۶. پژوهشکده استخراج و مطالعات رویه قضایی (۱۳۹۴)، مجموعه آرای قضایی دادگاه تجدیدنظر استان تهران (کیفری) - تیر، مرداد، شهریور ۱۳۹۲، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
۷. پوربافرانی، حسن (بهار ۱۳۸۴)، «تعدد و تکرار جرم در حقوق کیفری ایران»، فصلنامه مدرس علوم انسانی، ش ۴۱، ص ۴۶-۲۵.
۸. جعفری، مجتبی (۱۳۹۲)، «تعدد جرم و آثار آن در قانون جدید مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۹۲)»، پژوهش حقوق کیفری، سال دوم، ش ۵، ص ۱۷۵-۱۹۶.

۹. زراعت، عباس (۱۳۹۲)، «تمایز حالت تعدد معنوی جرائم از عناوین مشابه»، فصلنامه حقوق دانشگاه تهران، ش ۳، ص ۸۸-۶۹.
۱۰. صانعی، پرویز (۱۳۷۱)، حقوق جزای عمومی، ج ۲، چ ۴، تهران، گنج دانش.
۱۱. کورانی، محمد (۱۳۷۹)، مقایسه تعدد جرم در حقوق کیفری لبنان، ایران و فرانسه، پایان نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی دکتر محمد آشوری، دانشگاه امام صادق (ع).
۱۲. فروغی، فضل الله و رحیمیان، رضا (۱۳۹۴)، «ارزیابی تعدد مادی جرائم تعزیری در قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲»، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره ۷، ش ۴، ص ۲۰۳-۱۷۱.
۱۳. فی، برایان (۱۳۸۳)، پارادایم علوم انسانی، ترجمه مرتضی مردیها، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۱۴. محقق حلّی، ابوالقاسم (۱۴۰۳ق)، شرایع الاسلام، ج ۴، چ ۲، بیروت، انتشارات دارالاضواء.
۱۵. مظفر، محمدرضا (۱۴۳۱ق)، اصول الفقه، چ ۶، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۶. نجفی ابرندآبادی، علی حسین و ایارگر، حسین (۱۳۹۳)، «نظارت بر مجرمان خطرناک؛ چالش‌ها و راهکارها»، پژوهش حقوق کیفری، سال دوم، ش ۶، ص ۳۷-۹.

(ب) خارجی

17. Baumann, Jürgen/ Weber, Ulrich/ Mitsch, Wolfgang (2003), Strafrecht, Allgemeiner Teil, Gieseking Verlag, 11. Aufl., Bielefeld.
18. Bock, Dennis (2013), Wiederholungs- und Vertiefungskurs Strafrecht, Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
19. Eisele, Jörg (2012), Strafrecht - Besonderer Teil I, Kohlhammer Verlag, 2. Auflage, Stuttgart.
20. Foster, Nigel & Satish Sule (2010), German Legal System and Laws, Oxford University Press.
21. Gropp, Walter (2015), Strafrecht Allgemeiner Teil, Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
22. Köhler, Michael (2013), Strafrecht: Allgemeiner Teil (Taschenbuch), Springer Verlag, Berlin.
23. Laubenthal Klaus & Nina Nestler (2010), Strafvollstreckung, Springer-Verlag Berlin Heidelberg.
24. Roklin, F, & Niggli, M.A. (2007/2008), Kurzeinführung ins Strafrecht (AT), Universität Freiburg.
25. Roxin, Claus (2003), Strafrecht. Allgemeiner Teil. Band II: Besondere Erscheinungsformen der Straftat, Verlag C.H. Beck, München.
26. Steinberg, Georg und Andrea Bergmann (2009), Über den Umgang mit den «Konkurrenzen» in der Strafrechtsklausur, Grundstudium, Jura Heft, 905-909.

-
27. Von Hirsch, Andrew (1992), 'Proportionality in the Philosophy of Punishment', *Crime and Justice*, Vol. 16, P. 55-98.
  28. Wessels, Johannes; Werner Beulke (2007) :*Strafrecht. Allgemeiner Teil: Die Straftat und ihr Aufbau*. 37. Auflage. Müller, Heidelberg.